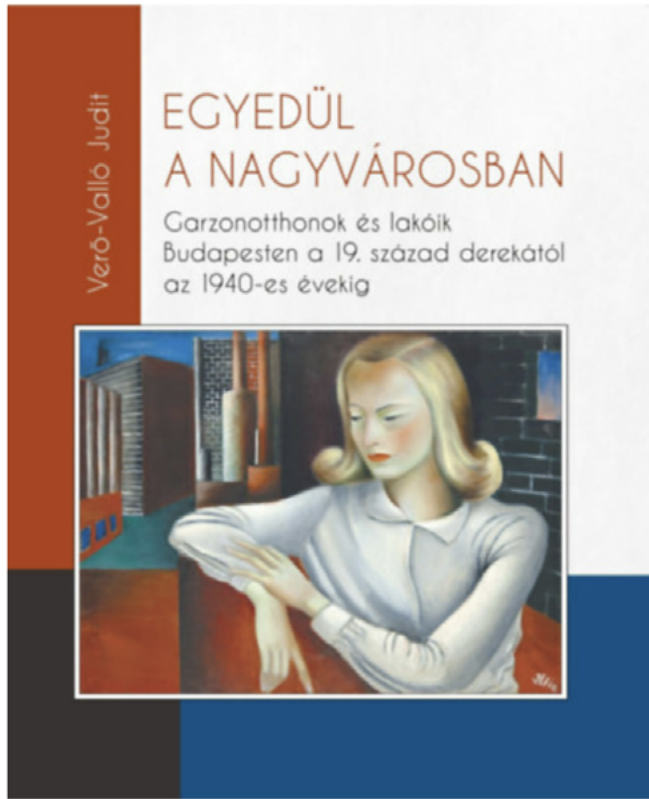

Verő-Valló Judit, *Egyedül a nagyvárosban. Garzonotthonok és lakóik Budapesten a 19. század derekától az 1940-es évekig*, Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2024, 176 oldal, ISBN 978-615-5635-27-4, 5177 Ft.

A nagyvárosi ipari épületek art deco stílusban ábrázolt hengereinek és hasábjainak hátat fordítva, fehér titkárnőblúzos fiatal nő néz tétován valamerre lefelé a rideg urbánus tájban a könyv borítóján, ami Klie Zoltán az 1930-as években készült festményének felhasználásával készült. A bánatos magányba zárkozó nőt ábrázoló „Ablak a nagyvárosra” című képnél alkalmasabbat nem is lehetett volna találni a 19. század végétől rohamos ütemben metropolisszá fejlődő Budapest egyedülálló bérlők számára épített garzonlakásaiban élő városlakók izolált életformájának érzékeltetésére. Bár Verő-Valló Judit társadalomtörténész-levéltáros nem csak az egyedülálló nők, hanem a szintén társtalan férfiak számára épített kislakás-konstrukciókat is vizsgálta, és nem csupán a magyar fővárosban, hanem kitekint többek közt New Yorkra, Londonra, Bécsre, Berlinre is. Épületek alaprajzaival, homlokzati rajzaival és fotóival gazdagon illusztrált könyvét különlegesen érdekessé teszi interdiszciplináris megközelítésmódja, ami az építészettörténeti és szociológiai nézőponton túl irodalomtörténeti érdeklődésének is teret enged. Ahol teheti, magyar írók, köztük Mórícz Zsigmond és Márai Sándor véleményét idézi a modern épületekről és a bennük folyó életről, sőt az USA-beli urbanizáció kapcsán még azoknak a 19. századi amerikai íróknak a nevét is felsorolja, akik egyedülálló férfiak számára kiadott, étkezést is biztosító New York-i panziókban éltek, mint például Walt Whitman, Edgar Allan Poe és Herman Melville (47).

Az első, „A budapesti lakhatás új helyszínei: a bérházak” című fejezet bemutatja az Osztrák-Magyar Monarchia létrejötte után az alacsony pesti belterületi épületek helyére a Nagykörúton felhúzott bérházak fajtáit, köztük a leggyakrabban előforduló, teljesen körbeépített zártudvaros bérháztípust. Ezek földszintjén különféle üzletek és kávéházak működtek, az utcafront első emeletén általában az építtető háztulajdonos exkluzív lakása állt (ilyen, apja tulajdonában álló József körúti bérház első emeleti, erkélyes, öt szobás, ebédlős, fürdőszobás lakásában lakott fiatalkorában az író Molnár Ferenc). A homlokzattól hátrafelé rosszabb minőségű és kisebb lakások következtek, alacsonyabb társadalmi státuszú bérlőkkel, ezekben a lakóépületekben tehát egymás szomszédságában éltek középosztálybeli családok, kereskedők, köztisztviselők és házmesterek stb., azaz a polgárosodás folyamata szempontjából kíváncsi módon érvényesült a társadalmi heterogenitás (20).

Az első világháborút követő lakásínség enyhítésére az 1920-as évek közepétől a főváros olyan magántulajdonú modern bérházak építését ösztönöz-

1. ábra

te, amelyekbe a korábbiaknál kisebb lakásokat terveztek, köztük garzonokat. A kellő méretek biztosítása érdekében 1934-ben egy rendeletben definiálták a garzon mibenlétét: „legfeljebb két szobából álló és ezeken felül csak előtérrel, fürdőszobával és árnyékszékkel bír. ... Ha a lakásban az előtérben, fürdőszobán és árnyékszéken kívül egyéb helyiség is van (például konyha, cselédszoba, stb.) úgy az garzonlakásnak nem tekinthető” (29). A garzon egyéb kislakásoktól megkülönböztető kritériuma tehát a konyha hiánya volt („szekrénykonyhát” vagy villanyfőzővel ellátott főzőfülkét, ún. „teakonyhát” beépíthettek). Ezek a 30 m² körüli garzonok egyrészt enyhítették a lakáshiányt, másrészt viszont úgy biztosítottak lakáslehetőséget a munkaerőpiacon egyedülállóként megjelenő újfajta modern munkaerőnek, hogy a saját háztartásvezetés akadályozásával az életmódjukra, magánéletükre is meghatározó befolyást gyakoroltak.

Az új bérházak szabályozott méretű lakásainak tömeges megjelenése Verő-Valló szerint „a korábban domináns zártudvaros kialakítású bérházaknál lényegesen nagyobb, sőt szinte teljes társadalmi homogenitást mutató lakóépületeket” eredményezett, itt is megjelent a középosztályi szegregáció, sőt a

zsidó szabadfoglalkozású értelmiségnek és magántisztviselőknek lakóhelyéül szolgáló Újlipótváros, illetve a keresztény középosztály által preferált Lágymányos városrész felépítésével a keresztény-zsidó elkülönülés is (29).

A lakóhelyi szegregációt az sem csökkentette, hogy 1925-re, amikor a piaci magánéros (spekulációs) bérlakásépítés támogatásán túl Budapest szociális lakásépítésbe fogott, a háborút követően több, bódékból és földbevált kunyhókból álló nyomortelep jött létre (Umbrai 2024). Ebből következő, hogy az első fővárosi finanszírozású kislakás építési akció (1925-1926) keretében végül megépült 1110 lakás 60 százaléka az alacsonyabb néprétegek számára készült szoba-konyhás kialakítású szükséglakás volt (Umbrai, 2007, 134, 136).

A modern bérházak tervezésekor az építészek főként a funkcionalitást célul tűző német Bauhaus építészetelméletére támaszkodtak, azaz díszetlen, lapos tetű, a korábbiaknál nagyobb üvegfelületű, a geometriai formákat előnyben részesítő, gazdaságosan felhasznált belső terű lakásokat létesítettek. Ezek alapterülete azonban nem csak a jobb térkihasználás miatt lett egyre kisebb. Szerb Antal, aki szerint Újlipótvárosban épültek a legkorszerűbb új bérházak, az ő szóhasználatával „a leglaposabb modern paloták”, felismerte, a korszerű térszervezés melletti másik okot: „Minden modern és egyszerű és tárgyilagos és egyforma itt. Két szoba-hall az egész városnegyed, dacosan, fiatalosan és lendülettel leplezik lakói halovány életük egyetlen őszinte valóságát: hogy nincsen pénzük, senkinek” (29). A pénz- és tőkehiány nem csak az újlipótvárosi, Bauhaus ihlette lapostetős bérházak lakásméreteit és beosztását befolyásolta, hanem általában a fővárosi épületekét is: az új, budai bérházak (Margit körút, Attila út) tervezése során gyakran az eleve csak 6 m²-es cseléd-szoba méretéből vettek el egy darabot, a házfelügyelői lakásoknál pedig a saját vécé helyett kényszerűségből folyosóvégi közös illemhelyet alakítottak ki (34).

„A nagyvárosi lakhatás, lakás normatív modelljeinek változásai a századfordulótól az 1940-es évekig” című második fejezet bemutatja a modern funkcionális építészetről szóló nyugat-európai diskurzusokat, melyek a tömegtermelésen alapuló nagyvárosi élet igényeire kerestek új megoldásokat. A berlini Walter Gropius vagy a bécsi Adolf Loos nemcsak új lakhatási formákkal kísérleteztek, hanem a tárgyi környezetnek a modern életformamodellekhez igazításával is (kicsi, funkcionális bútorok). A terjedő új szemléletmód jegyében Bécsben a gangos, folyosóvégi illemhelyes bérkaszárnnyak helyett új, lépcsőházas bérháztömböket építettek, s a budapesti első kislakásépítési akciónál két évvel hosszabb időszakban, 1924 és 1927 között, több mint 1900 lakótömbben közel 25 000 lakást építettek fel (42). Az új törekvések célja Verő-Valló megfogalmazásában „egyfajta széles körű társadalmi egyenlősi-

tés volt, azaz az emberhez méltó lakáskörülmények biztosítása minél több, a társadalom minél szélesebb rétegéből származó tagjának, és hangsúlyozottan nem szükség-lakásokban gondolkodtak” (44). A modern kislakásépítés az oszt-rák fővárosban a polgárosodás folyamatát erősítette, Budapesten a lakhatási válság enyhítésével a további elszegényedésnek próbáltak gátat vetni, ami a polgári egyenlőség eszméjének elterjedése szempontjából kívánatos heterog-enitás ellen hatott.

Az „Egyedülállók otthonai az európai és észak-amerikai városokban: boardinghouse-ok, Rowtown House-ok, Ledigenheimek” című harmadik fejezet a nagyvárosban társtalanul élő személyeknek családias környezetet biztosító, a könyvben „boardinghouse”-nak nevezett panziókat és azokhoz hasonló lakhatási lehetőségeket ismerteti. A társadalomtörténész szerző fel-hívja a figyelmet Charles Dickens a londoni színhelyű *The Boarding House* (*A kosztosház*) című, 1834-ben megjelent regényére, amit egy évre rá követett a téma valószínűleg legismertebb feldolgozása, Honoré de Balzac ugyancsak egy panzióban, 1819-ben Párizsban játszódó műve, a *Goriot apó*. Az 1830-as évek első felében kiadott két alkotás tanúsítja, hogy az ipari forradalomból következő modern urbanizáció, ami az új lakhatási formákhoz vezetett, az Egyesült Királyságban és Franciaországban valamivel korábban kezdődött, mint az Egyesült Államokban. Mindhárom ország panzióiban (a két regény szereplőinek társadalmi státuszából sejtethetően a közvélemény által nem rit-kán kétes egzisztenciának minősített) férfi és női bérlők egy fedél alatt éltek, ám az egyedülálló munkavállaló nők erkölcsének védelmére az USA-ban a gyári munkásnőknek, bolti eladónőknek, varrónőknek több egyházi szervezet boardinghouse-típusú „erkölcsös otthonokat” hozott létre, illetve a középosz-tálybeli nőknek külön „boardinghouse-hotelek” is létesültek. Az utóbbiból az elsőt, a hétemeletes Mr. Stewart’s Hotel for Working-Women nevűt, 1878-ban adták át New Yorkban. A férfiak és nők közti szigorú illemszabályok betartásának megkönnyítése érdekében ezekben a nőket fogadó intézmények-ben még a liftkezelő és az újságárus is női alkalmazott volt. A szerző nem tér ki rá, hogy az Egyesült Államok nagyvárosaiban ilyen, szállodaszerű lakóhe-lyek (*bachelor apartments*, „legénylakások”) a vagyonosabb, egyedülálló férfiak számára is épültek. New York City-ben a legismertebb az 1879-től működő Benedick volt, amely Shakespeare *Sok hűbő semmiért* című vígjátékának nőtlen férfi szereplője után kapta e nevet. A Washington Square East-en ma is álló hatemeletes, vöröstégls hajdani Benedick, amelynek 33 lakosztályához reg-geli, szobalány, cipőtisztító alkalmazott és napi 24 órás liftszolgáltatás is járt, fontos szerepet játszik Edith Wharton *The House of Mirth* (*A vigasság háza*) című, 1905-ben megjelent regényének elején. Az egyedülálló középosztálybeli

nők egzisztenciális kiszolgáltatottságát ábrázoló műben az előkelő társadalmi státuszának megőrzése érdekében gazdag férjet kereső csinos, fiatal hösnő egyébként független szellemét azáltal mutatja be az író, hogy Lily Bart minden aggály nélkül felmegy teázni egy férfi ismerősehez a női látogatók belépését szigorúan tiltó Benedick-be, s emiatt később érényességét megkérdőjelező gyanúsítgatások céltáblájává válik.

Az egyedülálló férfi városi munkások számára Londonban a filantróp arisztokrata Lord Rowton 1893-tól újfajta szállásokat hozott létre. A Rowton House-okban megszálló férfiak több száz alvókabinra felosztott alvócsarnokban tölthették az éjszakát, ahol egyterű mosdóhelyiség és étkező is a rendelkezésükre állt. Az angol példa alapján Berlinben is hasonló Ledigenheim-eket („egyedülálló férfiak otthona”) hoztak létre a 20. század első évtizedében, ahol kabinok helyett valamivel nagyobb autonóm tereket alakítottak ki alvás céljára. Budapesten 1912-ben nyílt meg a hasonló elgondolás alapján épített, 12 hálótermes szecessziós stílusú Népszálló, amelyben a munkavállalók 396 apró hálófülkét bérelhettek napijegyért (54-55). Speciális magyar intézmény volt az Egyesült Államokban főként bevándorló férfiaknak, de őket követő családtagjaiknak is szállást és étkezést biztosító „burdosház” (a boardinghouse szóból), amely a szerző szerint „egyfajta sajátos pótotthonként” működött (59). Itt érdemes megjegyezni, hogy ezekben a panziókban az emigránsok igyekeztek a nő elnyomásán alapuló hazai paraszti családmoddelt az USA-ban is megtartani: például nem ülhettek asztalhoz, amikor a férfiak ettek (Kádár 2018, 32).

Dickens és Balzac korában, az urbanizáció alacsony foka következtében egyedülálló magyar nők még nem bukkantak fel a legnagyobb magyar város, Pest munkaerőpiacán – a könyvben a garzonlakás egészen az 1920-as évek végéig „férfi tér”-nek számít (118). Amikor a századfordulón nagyobb számban jelentek meg a fővárosban a megélhetést kereső nők, az egyik lakhatási lehetőségük, ha elég pénz állt rendelkezésükre, a tulajdonosok által működtetett, külön étkezővel ellátott, több szobából álló panzió lehetett, ahol a nyugati nagyvárosokhoz hasonlóan férfi és női vendégeket is fogadtak, de ezek inkább a külföldi turistákat vették célba. Amint Verő-Valló megjegyzi, az egyedülálló belföldieknek szánt családiás penzió-boardinghouse típusú szállásfajta Budapesten nem terjedt el (94), s mivel a középosztály vagyonát megőrizni képes rétegének női tagjai a tradicionális patriarchális életforma keretein belül családi körben maradtak, a Mr. Stewart’s Hotelhez hasonló nagy, női „boardinghouse-hotel” sem épült Budapesten.

Léteztek viszont az amerikai egyházi szervezetek „erkölcsös otthonainak” megfelelő intézmények, de nem a munkásnők, hanem közép- és felsőfokú tanulmányokat folytató „magyar úrleányok” számára, mint Geiringer

Izabella 1912-ben alapított pesti Családi Leányinternátusa a Kaplony (mai Henszlmann Imre) utcában (*Magyar Úriasszonyok Lapja*). Ha a vidékről érkezett, Budapesten állást kereső vagy tanulni vágyó nőknek nem volt pesti rokonságuk, ismerőseik, ahol megszállhattak volna, és panzióra vagy egyházi fenntartású szállásra sem tellett, kénytelenek voltak kiadó szobát igénybe venni, mint a magát egy József körúti bérház, negyedik emeleti, lépcsőházra nyíló, fűtetlen udvari cselédszobájában meghúzó Tutsek Anna az 1890-es évek elején (Kádár 2013). Jó esetben garzonlakást béreltek, mint *Ifjúságunk* című fikciós memoárja szerint a húsz év körüli Erdős Renée a Nyugati pályaudvarnál lévő Podmaniczky utcában.

Kár, hogy a szerző figyelmét elkerülte Lux Terka 2018-tól elektronikus dokumentumként is elérhető, először 1906-ban megjelent *Leányok* című, a századfordulón játszódó társadalmi regénye, amely a fővárosba érkező egyedülálló fiatal lányok lakhatási helyzetét ábrázolta. A mű fő helyszíne egy Király utcai gangos bérház zajos udvarra néző, emeleti lakása, amit a bérlője kvázi panzióként működtet. A magyart a jiddissel keverő Fleschné, mindig egyszerre három, a fővárosba jövőbeli állás reményében tanulni költözött, középosztályból deklasszáldott fiatal lánynak, „kosztosnak” adja ki az egyik szobát, ami egyébként a saját hálószobája is egyben.

A negyedik, „Budapesti garzonlakás- és garzonháztörténet a 19. század derekától az 1940-es évekig” című fejezetből kiderül, hogy konyha nélküli, fürdőszobás garzonokat a századfordulótól építettek az új bérházakba, bár a piaci kereslet kielégítéséhez nem eleget, annak ellenére sem, hogy kevesen tudták a magas bérleti díjat kifizetni, és rengetegen hónapos szobákban kényszerültek meghúzni magukat. Jelentős számban csak az 1920-as évek közepétől épültek garzonok, a 3-4 helyiségből álló konyhátlanok a bérházak első emeleti részén, az egyetlen szobások az udvari részekben kaptak helyet. Az 1930-as évekre megjelentek a garzonlakásokból álló garzonházak, köztük egy vagyonos bérlőknek szánt „boardinghouse-hotel” típusú a Rózsadomb tövében, a kiszolgálószemélyzetet is biztosító Mailáth szállodabérház, amelynek modern kislakásaihoz ételliftekkel küldték fel a megrendelt fogásokat az egyes emeletek tálalóhelyiségeibe a földszinten található étteremből. A két világháború között az új garzonlakások is tovább növelték a lakóhelyi szegregációt. A garzont bérlő nők száma először ugyanebben az időszakban, 1930-1935 között nőtt meg jelentősen, 38,3%-ról 42%-ra (72).

A „Pillanatkép 1941-ből. Belbudai és erzsébetvárosi modern kislakások, garzonlakások és társadalmuk” című ötödik fejezet a kislakások bérlőinek társadalmi összetételét vizsgálja két mintavételi terület alapján (a megújult Margit körút és a VII. kerületi, háromemeletes, Bauhaus stílusú házsorból álló

Barát utca). Ekkorra hatféle kislakástípus vált általánossá: a komfort nélküli szoba-konyhás, a garzon, az egyszobás, az egy szoba hallos, az egy szoba cseléd-szobás és az egy szoba hallos cseléd-szobás. A legkisebb egy 15,5 m²-es viceházmesteri lakás volt, az egy szoba hallos cseléd-szobások elérték a 45-55 m²-t. Miközben a középosztály tagjainak (köztisztviselőknél, magántisztviselőknél, szabadfoglalkozásúaknak) készülő bérlakásba már mindenhol terveztek fürdőszobát, a házfelügyelőknél és segédházfelügyelőknél szánt szolgálati lakások még mindig komfort nélküliek voltak, a szoba-konyhához nem tartozott fürdőszoba, mert az építetők az ő társadalmi helyzetükben luxusnak tartották (102). Modern garzont csak a IX. vagy magasabb fizetési osztályba tartozó tisztviselő tudtak bérelni, tisztviselőnők nem, mert közülük kevesen tartoztak ebbe a fizetési kategóriába. Amint Verő-Valló lezögezi: „a harmincas évek fővárosi lakáspiacán az egyik legkeresettebbnek számító garzonlakás nem egyszerűen kisebb, szűkebb volt bármelyik korábbi középosztályi lakásmoddal [30-31 m²], hanem helyiségeinek arányaiban, elrendezésében létező, de kielégítetlen piaci igényekre reflektált” (110). 1941-re megnőtt a kislakásban albérlőt, esetleg ágybérlőt tartó főbérlők száma. Ekkoriban egy budai garzon éves átlagbére 811 pengő volt, egy házmestercsaládnál lakó ágybérlő heti 2 pengőt fizetett.

A „Legényember – garszonnő. Budapesti garzonlakók a hírlapokban, az irodalomban” című hatodik fejezetéből kiderül, hogy az egyedülálló férfiak lakhatását biztosító „garçon-lakás” kifejezés egy 1875-ben megjelent elbeszélésben fordult elő először, s a századforduló irodalmában „a női becsületre veszélyes terepként” Budapest romlottságát és léhaságát jelképezte (117-118). A „garszonnő” létezéséről az irodalomban a 20. század harmadi évtizedétől vettek tudomást. Amikor *Lerbier kisasszony legényélete* címmel 1923-ban magyarra is lefordították Victor Margueritte hírhedt *La garçonne* című könyvét, a főszereplő – az önmagát eltartó, fiatal, egyedülálló nő – tabudöntő szerelmi kalandjai miatt a regényt betiltották. Verő-Valló tudomása szerint az egyetlen magyar nyelvű, garszonnőkről szóló regény, Thury Zsuzsa 1941-ben megjelent *Rigó utca 20-22.* című könyve volt, de annak függetlenségre vágyó lázadó női szereplői végül mind visszatérnek a patriarchális családmódel nyújtotta biztonságba – Lux Terka fentebb említett, új női szerepmódelleket bemutató századfordulós regénye Thuryénál tragikusabb végződésű: aki nem adja fel az egyéni önrendelkezés igényét, arra vagy magány vár vagy meghal (121).

A kötet hetedik, „Élet a garzonban – garzontörténetek az 1930-as évek Budapestjén” című fejezete főként naplók és visszaemlékezések alapján a Horthy-korszak idejének három „lakhatástörténetét” rekonstruálja (125). A Nemzeti Színház későbbi művésze, Gobbi Hildának apja tékozló élet-

módja miatt már tizenkilenc évesen családfenntartóvá kellett válnia, saját maga mellett a kizárólag háztartásvezetéshez értő anyjáról és nagyanyjáról is gondoskodott. Miután nem tudták a havi bért fizetni, modern újlipótvárosi lakásukból egy Rákóczi úti, villany és gáz nélküli egyszobás udvari bérlakásba költöztek, amit a színinövendék ösztöndíjából fizettek. 1932-től 1941-ig különböző, rossz minőségű lakásokban vagy ismerősöknél laktak, amikor Gobbi végül megengedhette magának, hogy fizetéséből egy Barát utcai házban két kislakást béreljen. Figyelemre méltó, hogy amint tehetette, azonnal külön lakásba költözött, mert mint Verő-Valló megjegyzi, „számára valószínűleg fontosabb volt az önállósága fenntartása a két garzon bérletével, mint egy [akár három szobás] nagylakásbérleti élet, anyjával és nagyanyjával” (126).

Az építészmérnök Hegedős Károly 6000 oldalnyi, Budapest Főváros Levéltárában őrzött kéziratos visszaemlékezéseiből kiderül, hogy 1933-tól fiatal, álláshoz nehezen jutó diplomásként több mint húsz éven át élt különféle bérleményekben. Először egy Tűzoltó utcai bérházban bérelt szobát szintén állástalan kollégájával, egy olyan lakásban, melynek tulajdonosai is ott laktak a konyhában és a cselédszobában, majd egy Pannónia utcai garzonbérházban vett ki egy 25 m²-es garzonlakást, s már 43 éves volt, amikor megengedhette magának, hogy egy két szoba hallos, konyhát is magában foglaló lakást béreljen, és végre megnősüljön.

A harmadik garzontörténet a Radnóti Miklós – Gyarmati Fanni házaspáré, akik 1935 nyaratól laktak a Pozsonyi út 1. II. emeletének 32 m² alapterületű, utcára néző garzonlakásában, ahol a tűzhelyből és mosogatóból álló konyha egy beugróban kapott helyet. Mivel Gyarmati Fanni apja gyors- és gépiróiskolájában dolgozott, és egyéb különmunkákat is végzett, még ebben az apró lakásban is bejárónőt kellett alkalmazniuk a háztartás vezetéséhez. Gyereket azonban, bármennyire szerettek volna, ilyen körülmények közt tudatosan nem vállaltak (Hegedőseknek is csak egyetlen lányuk született). Radnóti Miklós halála után felesége még hetven éven át, 2014-ben bekövetkezett haláláig ebben a garzonlakásban élt. Ez azonban a magyar társadalomtörténetnek és építészettörténetnek már egy újabb időszaka, ami Verő-Valló Judit kitűnő kötetének folytatásaként még megírásra vár.

Kádár Judit

Felhasznált irodalom

- Kádár, Judit. 2013. „Pályaelterítés. Hogyan lett Tutsek Annából lányregényíró?” *Kalligram* 23 (1): 61-66. <https://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2013/XXII.-evf.-2013.-januar/Palyaelterites>
- Kádár, Judit. 2018. *Az Új Idők az első világháború alatt (1914-1918)*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.
- MagyarUriasszonyokLapja*, 1932.9 (23):26. https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarUriasszonyokLapja_1932/?pg=519&layout=s&query=Gerlinger+Izabella
- Umbrai, Laura. 2007. A hatósági kislakás-építés története Budapesten (1870-1948). Doktori disszertáció. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar, kézirat. <https://doktori.btk.elte.hu/hist/umbrai/disszertacio.pdf>
- Umbrai, Laura. 2024. „A budapesti nyomortelepek története”. Budapest Főváros Levéltára <https://habitation.archivportal.hu/hu/temak/budapesti-nyomortelepek-tortenete>